

Koule ve starší češtině

Diachronní setkání 2024 Kozojedy

23.-25. X. 2024

Jan Dušek

OVJ ÚJČ AV ČR

„Koule“ ve staré češtině (ESSČ)

- *Kúle, kule*; k střhn. *kûle*
- 1. koule, kulovitý tvar
- 2. předmět n. objekt ve tvaru koule; nebeské těleso, planeta, hvězda, měsíc, slunce ap.; herní koule, „klub“; náboj palné zbraně, koule, kule, kulka
- 3. v pl. hra s koulemi házenými směrem k vyznačenému cíli
- 4. *kúle na koni* v pl. (?) hra, při níž se během jízdy na koni hází a sbírá koule
- 5. med. kulovitá sraženina vznikající v prsou menstruuující n. kojící ženy
- 6. med. kulovitý novotvar vznikající v děloze, snad zasněť (mola hydatidosa)
- Vlastní osobní jméno

Koule ve střední češtině

- 1. koule, kulovitý tvar
- 1. sphaera, globus ex omni parte exteriora rotundus. Okrouhlá **kaule**. Vel sphaera est solidum quoddam una superficie contentum, in cuius medio punctus est, a quo omnes lineae ductae ad circumferentiam sunt aequales. Is punctus dicitur centrum sphaerae (VelDict, Ccccc3a)
- 2. **Kule, kaule**, od kůlu: neb Kůl geft, co přjmo wzhůru ftogj; **Kule**, co okrouhle ze všech stran (RosaSlov 3, 682)
- 3. když jedna sphoera neb **kaule** daná jest (VesMat, 301)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět ve tvaru koule
- 4. **kule, kaule**, vše, což okrouhlého aneb kulatého jest (VelSilva, 58)
- SNĚHOVÁ KOULE:
- 5. **sněžná** hruda/ **kúle**, Nivea masa (RešSlovB, li1b),
- 6. ačkoli pochlebná řeč a lež podobná jest k **kouli sněhové**, kterouž čím dáleji válíš, tím větší bývá, však jakž nejdřív slunce pravdy vzejde, rozpustí se a lež splyne (ZávDvoř, 17)
- SKLENĚNÁ KOULE:
- 7. po straně třtina klatící se větrem a na stolečku okrouhlá **koule sklenná**, která malým prstem dotknuta, ihned spadne na zem a rozrazí se (VierKrist 30)
- OLOVĚNÁ KOULE, KTEROU NOSÍ TANEČNÍCI:
- 8. **volověnná kule**, kterouž tanečníci nosí, aby tím bezpečněji kráčeli, halter, halteris, penult, producta (RešSlovB, O2a)
- PŘEDMĚT KOULE:
- 9. stála blíž stolu, na němž byla **Kaule** dokonále okrouhlá (VierChoť, 171)
- KOULE Z LEJN:
- 10. hovnívál udělav anebo naválev sobě **kauli** z lajn (AlbínBaj, 51)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět ve tvaru koule
- OLOVĚNÁ KOULE K MĚŘENÍ HLOUBKY VODY:
- 11. volověnná **kule**, kterouž hlubokost vod vyměřují a gruntovně vyzvážují, bolis, idis (RešSlovB, Tt1a)
- LÁTKA ZMUCHLANÁ DO KOULE:
- 12. zacpaj nádobu velmi dobře šatem coby nějakou **koulí** (KuchSev, G7)
- PAPÍROVÁ KOULE:
- 13. **kulí** papírových jako krupobití naň padalo (KomLabA, 58 – stav učenecký)
- NÁDRŽKA NA KAŠNĚ:
- 14. trativodové často, aby se vyklízeli a vyčišťovali s tím opatřením, aby se trúbami do **koule** nečistota netáhla a trubice se blátem nezanášely a nezacpávaly (TeigeMíst 2, 497 /1597/)
- SMOLNÁ KOULE:
- 15. smolná **koule**. Globus piceus. Die kütkgugel (RohnSlov 4, 212)
- KOULE MASA:
- 16. po tom zkrájej je ty **kule**, klad' to té jíchy a zavař (KuchSevA, M4b - Maso telecí sekané)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět ve tvaru koule
- NÁBOJ PALNÉ ZBRANĚ:
- 17. jaká počestnost, kdo se tu ... skrze meče, oštípy, šípy a **koule** probije (KomLabA, 113)
- 18. také VMti posielám dvě **kule** od dvú tarasnic a od tretie formu, neb žádných **kulí** k té nemám (ArchČ 15, 77 /1506/)
- 19. armadu ... bombami a ohnivými **Koulemi** ... skaziti oumyslu býti mají /armady/ (NovPražPost 15. 6. 1720)
- 20. co se **kulí** olověných a jiných všelijakých dotýče, kdož by koli takovou **kulí** kterémuž kolvě člověku jakou škodu ourazem na jeho zdraví učinil, takto o tom vypovídáme (ArchČ 20, 292 /1517/)
- 21. /hojič ran, chirurgus, medicus vulnerarius/ **Kauly** z těla vytáhnouti. Glandem pumbeam exprimere, extrahere. eine kugel aus dem leib heraus ziehen (RohnSlov 4, 61)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět ve tvaru koule
- KOULE JAKO SOUČÁST ZBRANĚ
- 22. palice k bitvě připravená z koží a volověné **kule** v ní neb železné cepy, caestus (RešSlovB, B1a);
- 23. caestus, us, bicí palice, cuiusmodi armis apud Virgil 5. Aeneid pugnant Dares et Entellus, genus fuit clavae, pilas plumbeas, loris bubulis appensas habens, olověná **kaule** na řemeni (VelDict, N4b)
- ZBRAŇ OBSAHUJÍCÍ KOULI:
- 24. aby s takovou zbraní neobyčejnou jako s končíři, s **kulemi**, s sekerami, s holpartami žádný nechodil (ArchČ 21, 35 /1514/)
- 25. Mámt' oštíp, kord i sudlici, **kauli**, obušek, ručnici. Ještě mi schází cos více, nemám žádné sekeřice (DivMas, 117)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět ve tvaru koule
- Přen. shluk lidí, dobytka
- 26. Kúle. Sphaera. Item shloučení lidu neb dobytku. Globo, are. Sháním hromadu. **Kuli** dělám. Conglobatim, Shloučeně, v okrouhlosti, jako v **kuli** (RešSlovA, Ff4a)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět/objekt ve tvaru koule
- LÁVOVÉ KAMENY:
- 27. kamení veliké jako **kaule** ohnivé vypadalo /z Etny/ (PasSur, 118b)
- 28. to znamenat můžeme z tolik vysokých hor, které ustavičně hoří a mnohokráté hrozná ohnivé **kaule** ze sebe vyhazují (KochKrist, 11)
- BLESKOVÉ KOULE (?):
- 29. když pak to kamení ta ohnivá pára rozpálí, tehdy s velikou mocí skrze oblaky se ven vyráží na způsob jako nějaká **kaule** od zapáleného prachu z kusu a neb nějaké střelby ven mocně vystřelená bývá (KochKrist, 13)
- 30. hromové udeření, fulmen, ohnivá **kule** (RešSlovB, Pp3b)
- 31. Koule hořící ohněm (podobnost s blýskáním): skála roztrhši se ne bez velikého uleknutí a strachu přistojících lidí vydala z sebe hromobití a blýskání pravému nápodobná, odkudž také vyšlo nesčíslné množství trubiček a **kulí** ohněm hořících létající nahoru (TeigeMíst 1, 92 /1558/)
- OHNIVÉ KOULE NAD HLAVOU:
- 32. když mši svatou sloužil, nad jeho hlavou spatřín jest nebeský plamen a **kaule** ohnivé (TannMuž, 42)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět/objekt ve tvaru koule
- PLANETA:
- 33. jistě jmenovaná byti může královská **kaule**, královská hvězda (ProchKral, B3a)
- 34. ty planety nic jiného nejsou než jakýsi veliké okrouhlé **kaule** (KochKrist, 89)
- 35. Dobropán ... ta nebeská **kaule** má sice ty své přirozené mocnosti v své bytnosti aneb v sobě samý (KochKrist, 19)
- MĚSÍC:
- 36. kdyby ta nesmírné velikosti **kaule** měsíce blízko od země stála, tak by nás velice přikryla, že bysme málo nebe nad námi mohli viděti (KochKrist, 15)
- 37. měsíc jest jedna kulatá **kaule**, ze země, z vody, povětří a ohně způsobená (KochKrist, 16)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět/objekt ve tvaru koule
- SLUNCE:
- 38. z jehožto stkvělosti jasnost a světlost veliká v **kauli** slunce jakožto v pravé denní světlo v hromadu shrnutá a spojená jest (ArndtKřest', d3a)
- HVĚZDA:
- 38. vysoce se tomu diviti musíme, že ty veliké jasné a světlé **kaule** své hnutí živé v sobě mají /hvězda/ (ArndtKřest', i4a)
- 39. když pak světlo mdlí, již padá a mizí globus neb **kaule** jejich /hvězd/ (ArndtKřest', 3b)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět/objekt ve tvaru koule
- ZEMĚ:
- 39. /Koperník učil/ že by slunce bylo celého světa centrum aneb punkt prostřední země a že by okolo něho svůj běh konaly planety aneb hvězdnicové, ano i také **koule** zemská, kteréžto učení Copernicus skoprněle zastával (VašicaBar, 211)
- 40. takovou **kauli** země a vod nese v sobě povětří skrz moc a všemohoucnost slova Páně, naplněnou živými, skrytými, neviditelnými semeny (ArndtKřest', f2b)
- 41. tak aby v okolku takového kola to rozšířené povětří a vody spolu s **kauli** světa obsažené a zdržované byly (ArndtKřest', e3b)

Koule ve střední češtině

- 2. předmět ke hře
- MÍČ, koule ke hře:
- 41. Pila, le, i. pilocellus cum quo luditur. **Kaule**. míč (VodňLact Q5b),
- 42. **kule**, míč, pila, pillula, dminuti. globus, sphaera (RešSlovB, O2b);
- 43. **kulí** metati, mittere pilam (RešSlovB, O2a)
- DISK:
- 44. discus: široká mísa, taléř, **kaule** Polluc. Erat autem discus publici exercitamenti genus, aenea nimirum moles aut saxea, quae arte simul et viribus ita ab humo torquebatur in altum, ut intra certum spatium decideret. měděnná aneb kamenná kaule (VelDict, Dd4b2);
- 45. pospíchali, aby v turnaji, kde k házení o základ s **kulí** pobízívali; pozn. touší k střílení. Ř. discus byla hra Řekův a jiným pohanů obyčejná, věci nějakou okrouhou z kamene, z železa neb mědi udělanou zhůru házeti (BiblKral 5, 188a, 3 Mach 4,14)
- KOULE: 46. volověnná **kule** házecí, *glans*, andis (RešSlovB, Tt1a)
- 47. když v míč neb kuželky hraje: nemá nějaký bláznovský kejklování s rukami neb nohami dělati, na **kouli** skákati (LibVých, D11r)

Koule ve střední češtině

- 3. hra, „hrát/hra v koule“
- 48. místo, na kterémž by blahoslavené duše ... mohly bud'to také v **kaule** nebo na míč hráti (HrubPřekl, 170b)
- 49. sphaeristerium, herní plac, kdež na míč aneb v **kule** hrávají ... spilplatz, ballhausz, da man den ballen schlagt (VelSilva, 1037)
- 50. hrá v **kule**, sphaeromachia, lusus sphaericus vel sphaerae (RešSlovB, O2a)
- 51. plac, kde v **kule** hrají, sphaeristerium (RešSlovB, O2a)
- 52. her všelijakých, jakožto v karty, v kostky a v **koule**, ty se všechněm přísně zapovídají , aby jich u sebe nedopouštěli, buď vo peníze ani v krmě vo pivo aneb oč koli, pod nižádným způsobem. (ArchČ 22, 325 /1588/)
- 53. žádný /radní/ pro vzáctnost své povinnosti v karty, **koule** neb jakkoli o peníze hráti (KořPam218),

Koule ve střední češtině

4. kulovitý novotvar vznikající v děloze, zasněť

- 54. ženy tvrdě bývají břichaté a s těžkostí rodí děti s hlízami a častokrát bývá v nich **kule** a obřichacení falešné a jich děti často mívají nemoc bradavičnou (Cresc 1, 15);
- 55. lékařství proti zasnětu/ item která žena má **kauli** v bříše, vezmi lebedu, psí víno, petružel, sléz s kořenem (WolkPlod, U1b);
- 56. že jakési **kule** z ní šly a krev (OberSmol, 306 /1599/)

Koule ve střední češtině

- 5. propria
- Vlastní jméno osobní: Kule (jen 16. stol.)
- Dům U Zlaté koule:
- 57. přijeda Drahomíra na Hradčany před kostel svatého Matouše (na kterém místě nyní stojí dům u Zlaté **koule** nazvaný) s vozem i s koňmi se propadla ... posledně pak na to místo postaven byl sloup zděný, který se dosavad spatřuje (BeckCís, 484)

Koule ve střední češtině

- 6. koule ve frazeologii
- zdráhat se co kule/koule do pivnice:
- 58. nebo vídáme dobře, jak jsou nyní mnohé panny těkavé, bůjné, prostořečné, frejovné, všetečné etc. Některá bude se zdráhati jako **koule do pivnice** anebo bude křičeti jako zloděj v komoře (LomnKupid, 72b, 133)
- 59. zdráhá se **co kule do pivnice** (KomPříslK, 86)
- 60. zdráhá se, **co kaule do pivnice**. (co ryba do vody) RosaSlov 3, 682)

Koule

- Kontinuita
- Zbraň obsahující kouli
- Shluk lidí, dobytka
- Disk
- Proprium: Kule
- Frazeologie: zdráhati se jako koule do pivnice

Děkuji za pozornost.

